

ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ГІСТОРЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ

XIII – ПАЧАТАК ХХ СТ.

Заканчэнне. Пачатак у №№ 3, 4, 6.

1930-Я ГАДЫ – ХХІ СТАГОДДЗЕ

1930-я гады

Характэрныя асаблівасці:

- запаволенае развіццё беларускай лексікаграфіі;
- асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць навуковым структурам;
- моўныя адзінкі лексікаграфуюцца з улікам іх камунікатыўных характарыстык (як адзінкі перакладных слоўнікаў);
- несістэмнае апісанне мовы;
- фіксуецца канкрэтныя моўныя формы, сувязі паміж рознымі формамі моўнай адзінкі не вызначальныя;
- пры апісанні моўнай адзінкі ўлічваецца толькі яе роля ў пэўным тэксце.

З пачатку 1930-х гг. адбываецца заўважнае звужэнне лексікаграфічнай дзейнасці (у першую чаргу па палітычных матывах). Інтэнсіўная лексікаграфічная праца ў галіне беларускага мовазнаўства прыпынілася і пачалася барацьба з т. зв. нацдэмакратызмам, пад якім разумелася любое праяўленне нацыянальнай свядомасці. Слоўнікі, створаныя ў 1920-я гг., былі прызнаны “шкодніцкімі”, што адмоўна адбілася на стане беларускай мовы [6, с. 15].

На працягу 1930-х гг. навуковыя супрацоўнікі Акадэміі навук БССР падрыхтавалі адзінкавыя слоўнікі, пераважна тэрміналагічнага характару: “Тэхнічная тэрміналогія” (Мінск, 1932; каля 6,5 тыс. сл. арт.), “Яўрэйска-беларускі слоўнічак” С. Плаўніка і Н. Русініштэйна (Мінск, 1932; каля 10 тыс. сл. арт.), “Ваенны руска-беларускі слоўнік” (Мінск, 1933; каля 4,5 тыс. сл. арт.), “Беларуска-літоўскі і руска-літоўскі тэрміналагічны слоўнік” В. Копкі (Мінск, 1934; каля 750 сл. арт.).

Пасля забароны ў 1930 г. “Расійска-беларускага слоўніка” С. Некрашэвіча і М. Байкова (1928) беларускае грамадства сем гадоў не мела нарматыўнага перакладнага слоўніка агульнаўжывальнай лексікі. У гэты перыяд калектыў лексікаграфіі Інстытута мовазнаўства працаваў над укладаннем двухтомнага руска-беларускага слоўніка (першы том на літары А – О ахопліваў 45 тыс. сл. арт. і ў 1932 г. быў здадзены ў

выдавецтва), які, аднак, не быў надрукаваны [3, с. 284 – 299].

Найбольш вядомае выданне гэтага перыяду – “**Руска-беларускі слоўнік**” пад рэдакцыяй А. Александровіча (Мінск, 1937; каля 40 тыс. сл. арт.). У ім перакладаліся словы, якія “пашыраны ў штодзённым жыцці, а таксама словы, ужываемыя ў мастацкай, грамадска-палітычнай і навукова-папулярнай літаратуры” (з прадмовы). Рускія рэестравыя адзінкі ў адпаведнасці з алфавітам перадаваліся сродкамі беларускай мовы:

- пропашка** – пр: пашка, **пропашныя культуры** – прапашныя культуры;
- пропашчы** – прапашчы;
- пропашкаць** – прапашкаць;
- пропашель ав.** – прапашель.

Слоўнік прызначаўся галоўным чынам для гартыйнага, камсамольскага, прафсаюзнага, калгаснага актыву і вылучаўся палітызаванасцю і тэндэнцыйнасцю пры перакладзе лексічных адзінак. У якасці адпаведнікаў нярэдка прапанаваліся выдавочныя русізмы: *брэд, бруха, брэдзіць, булыжнік, войлак, воран, дрэбедзень, звысака, кавёр, карасін, карзіна, кружка, лента, лікаваць, прарок, праслойка, рухнуць, сігарэтка, хлябаць* і іншыя [2, с. 96 – 97].

Даведнік меў і іншыя недахопы: а) аб’ём рэестра недастатковы для забеспячэння ўсіх камунікатыўных патрэб грамадства; б) адсутнасць многіх рускіх слоў, складаных для перакладу (*благообразный, долженствовать, изваяние, излияние, предпочтительный, тяготяться* і інш.); в) адсутнасць граматычнай характарыстыкі слоў; г) адсутнасць фразеалагічных і ідыяматычных выразаў [1, с. 42; 3, с. 284 – 299].

Канец 1940-х – 1980-я гады

Характэрныя асаблівасці:

- асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць навуковым структурам і аўтарскім калектывам;
- мова апісваецца сістэмна і шматаспектна;
- пры лексікаграфаванні ўлічваецца, што моўная адзінка з’яўляецца сукупнасцю розных яе формаў, якія рэалізуюцца ў вуснай і пісьмовай камунікацыі;

Цыкл матэрыялаў “Тэорыя і гісторыя беларускай лексікаграфіі” **Дзмітрыя Дзятко** друкуецца з 2016 г. У №№ 7 – 8 змешчаны артыкул “Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства: Тэрміны, праблемы, тыпы слоўнікаў”.

– робяцца спробы аўтаматызаваць працэс стварэння слоўнікаў (напр., ствараюцца канкардансы).

У пасляваенны час беларускае грамадства

сутыкнулася з глыбокім крызісам лексікаграфіі: адсутнічалі тлумачальныя, арфаграфічныя, тэрміналагічныя, дыялектныя, анамастычныя і перакладныя слоўнікі. У выніку забароны выданняў 1920-х гг. фактычна адзінай працай, якой можна было карыстацца, стаў “Руска-беларускі слоўнік” (1937). Перад Інстытутам мовазнаўства паўсталі некалькі асноўных задач:

– асэнсаваць і абагульніць багаты практычны вопыт выпрацоўкі прынцыпаў пабудовы разнастайных слоўнікаў;

– стварыць крытэрыі вызначэння структуры слоўнікавага артыкула ў сувязі з семантычным, граматычным і стылістычным аналізам слова;

– вызначыць шляхі і прыёмы адрознення значэнняў слова ад яго сэнсавых адценняў.

Гэтыя і іншыя задачы былі дастаткова поўна вырашаны дзякуючы арганізатарскім здольнасцям К. Крапівы, М. Судніка, М. Бірылы і іншых вучоных.

Беларуская савецкая лексікаграфія гэтага перыяду развівалася ў некалькіх асноўных напрамках:

– стварэнне перакладных (найперш руска-беларускага і беларуска-рускага) слоўнікаў;

– стварэнне слоўнікаў беларускай дыялектнай мовы;

– стварэнне акадэмічнага тлумачальнага слоўніка;

– стварэнне арфаграфічных слоўнікаў;

– стварэнне гістарычнага і этымалагічнага слоўнікаў;

– стварэнне тэрміналагічных слоўнікаў.

Важная роля ў падрыхтоўцы слоўнікаў належыць Інстытуту мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук БССР, супрацоўнікі якога ўдзельнічалі ў шэрагу буйных лексікаграфічных праектаў. Тут праводзілася збіранне моўнага матэрыялу, яго апрацоўка і ўкладанне “Руска-беларускага слоўніка” (1953; каля 86 тыс. сл. арт.), “Беларуска-рускага слоўніка” (1962; каля 90 тыс. сл. арт.), “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” (у 5 т., 6 кн.; 1977 – 1984), “Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” (у 5 т.; 1979 – 1986), “Тураўскага слоўніка” (у 5 т.; 1982 – 1987), “Слоўніка беларускай мовы: Арфаграфія. Ар-

Табліца.

Слова ў рускай мове	Русско-белорусский словарь в 3 т. (2012)	Русско-белорусский математический словарь (1993)	Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВДУ (1993)
возводит в квадрат	узводзіць у квадрат	падвышаць у квадрат	падвышаць да квадрату, квадратаваць
нарастающий	нарастаючы	нарасталны	нарасталны
отношение (терм.)	адносіны, адносіна	дачынненне, стасунак	стасунак
потенциальный	патэнцыяльны	патэнцыяльны	патэнцыяльны, патэнцыйны
символ	сімвал	сімвал	сымболь

фаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне” (1987), “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” (выйшлі т. 1 – 13; 1978 – 2010), “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” (выйшлі т. 1 – 35; 1982 – 2015) і інш.

Многія з апублікаваных слоўнікаў – выданні ўнікальныя, яны і сёння запатрабаваны беларускім грамадствам.

1990-я гады – наш час

Характэрныя асаблівасці:

– асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць не звуковым структурам і аўтарскім калектывам;

– можа пісваецца сістэмна і шматаспектна;

– пры лексікаграфаванні ўлічваецца, што моўная адзінка з’яўляецца сукупнасцю розных яе формаў, якія рэалізуюцца ў вуснай і пісьмовай камунікацыі;

– актыўнае выкарыстанне праграма-тэхнічных сродкаў пры лексікаграфаванні, стварэнне электронных слоўнікаў.

Прыняцце закона “Аб мовах у Беларускай ССР” і набыццё беларускай мовай статусу адзінай дзяржаўнай мовы (1990) прывялі да актыўнага росту колькасці слоўнікаў, найперш тэрміналагічных. Для гэтага перыяду характэрна суіснаванне нарматыўнай і альтэрнатыўнай лексікаграфіі, адсутнасць агульных метадалагічных прынцыпаў лексікаграфавання.

У нарматыўных слоўніках кадыфікуюцца нормы беларускай мовы, зафіксаваныя ў “Граматыцы беларускай мовы” (у 2 т.; 1962 – 1966), “Беларускай граматыцы” (у 2 т.; 1985 – 1986).

Альтэрнатыўныя слоўнікі прапануюць аўтарскае бачанне працэсу нармалізацыі беларускай мовы са спасылкай на маўленчую практыку (гл. табліцу).

ПЕРСПЕКТЫВЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ

На сучасным этапе сістэма і структура беларускай мовы дастаткова поўна ахарактарызаваны ў шматлікіх лексікаграфічных выданнях. Усяго беларускімі і замежнымі лінгвістамі ўкладзена больш за 2000 слоўнікаў, розных паводле зместу, аб’ёму і асаблівасцей апісання моўных адзінак.

Разам з тым рэальная моўная практыка ставіць перад лексікаграфамі новыя задачы:

1. Стварэнне максімальна поўнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, які адлюстроўваў бы лексіку нацыянальнай мовы XX – XXI стст. [5, с. 17].

2. Абнаўленне наяўных перакладных слоўнікаў (найперш руска-беларускага і беларуска-рускага), дапаўненне іх рэестраў новай лексікай.

3. Падрыхтоўка зводнага слоўніка лексікі беларускіх народных гаворак.

4. Завяршэнне пачатых праектаў (“Гістарычны слоўнік беларускай мовы”, “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы”, “Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны” і інш.) і падрыхтоўка кампактных выданняў, якія ўключалі б найбольш ужывальную лексіку (напр., аднатомны этымалагічны слоўнік).

5. Укладанне серыі слоўнікаў (перакладных і тлумачальных), якія адлюстроўвалі б сучасны стан беларускай тэрміналогіі.

6. Выданне слоўнікаў мовы найбольш аўтарытэтных беларускіх пісьменнікаў (Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Кузьмы Чорнага, Максіма Танка, Уладзіміра Караткевіча, Васіля Быкава, Рыгора Барадзіна і інш.).

7. Стварэнне серыі кампактных нарматыўных слоўнікаў розных тыпаў для школьнікаў і студэнтаў.

8. Распрацоўка новых электронных слоўнікаў і перавод на электронныя носбіты чыста-

ных слоўнікаў беларускай мовы [4; с. 41 – 46; 7, с. 56 – 57].

Вырашэнне гэтых задач магчымае толькі ва ўмовах добрай распрацаванасці мовазнаўчай тэорыі ў цэлым і сістэмнай тэорыі лексікаграфіі ў прыватнасці.

Спіс літаратуры

1. Губкіна, А. В. Лексікалогія і лексікаграфія беларускай мовы XX ст.: сацыялінгвістычны аспект / А. В. Губкіна. – Мінск : БДУ, 2012. – 143 с.
2. Гуліцкі, М. Ф. 3 гісторыі беларускай перакладной лексікаграфіі / М. Ф. Гуліцкі // Беларуская мова : міжвед. зб. – Вып. 11. – Мінск : БДУ, 1983. – С. 91 – 100.
3. Запрудскі, С. М. Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920 – 1930-я гады / С. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2013. – 367 с.
4. Кузьміна, Н. А. Активныя працэсы в русском языке и коммуникации новейшего времени / Н. А. Кузьмина, Е. А. Абросимова. – М. : Флинта : Наука, 2013. – 256 с.
5. Лукашанец, А. А. Практычныя задачы і тэарэтычныя праблемы сучаснай беларускай лексікаграфіі / А. А. Лукашанец // Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium : сб. научн. трудов по лексикографии. – Гродно : ГрГУ, 2007. – С. 17 – 18.
6. Шчэрбін, В. К. Гісторыя беларускай лексікаграфіі / В. К. Шчэрбін. – Мінск : МДЛУ, 1994. – 38 с.
7. Шчэрбін, В. К. Белорусская лексикографическая традиция: история и современность / В. К. Шчэрбін // Славянская лексикография. Международная коллективная монография. – М. : Азбуковник, 2013. – С. 21 – 61.

Дзмітрый ДЗЯТКО,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.